

I skilda världar men ändå i samma: Marcel Proust och Sigmund Freud

Föredrag i Marcel Proustsällskapet, Kungl. biblioteket i Stockholm, 29 mars 2008
Av Clarence Crafoord

Vid Boulevard St Germain i Paris låg på 1880-talet ett förnämt hôtel particulier som var den berömde professor Jean Martin Charcots residens. En afton i februari 1886 hade makarna Charcot en mottagning för läkarkolleger från la Salpêtrière samt några utvalda vänner ur Parissocietén.

Bland de inbjudna befann sig doktor Adrien Proust och hans hustru som denna dag medförde sin unge son, en blek, magerlagd yngling som såg ut att vara en tonåring som vid föräldrarnas presentation visade sig bära namnet Marcel. Den unge mannen hälsade artigt, ja en smula lillgammalt sirligt på de anlända gästerna som sorlade i en av de yttre salongerna. Diskret musik hördes från de inre rummen. Professor Charcot samtalande med en av sina utländska gästforskare och vände sig till de nyanlända gästerna och presenterade dem för en man i 30-årsåldern med välvårdat yttre och en iakttagande, lite genomträngande blick. Hans klädsel och uppträdande rörde en viss ovana vid att röra sig i dessa förnäma salonger. Professor Charcot presenterade: Privatdozent Sigmund Freud från Wien! Mannen bugade sig för familjen Proust, varpå professorn drog sig tillbaka till de övriga gästerna. Det visade sig att docenten talade utmärkt franska, om än med tysk brytning. Doktor Proust hörde sig för om sin yngre kollegas vistelse i Paris och fick höra att docenten studerade professor Charcots behandling av hysteriska kvinnor och om hans försök med hypnos. Intressant, mumlade doktor Proust och sneglade på sin hustru som snabbt tittade bort. Freud bytte nu samtalsämne och vände sig till fru Proust och den bleke ynglingen. ”Vad var nu den unge mannens namn?”, frågade han. ”Marcel, monsieur”, svarade ynglingen. ”Jag är snart femton, tillade han. ”Har doktor Freud, när ni nu är i Paris, haft tillfälle att se Sarah Bernhardt i Fedra?” ”Nej, tyvärr”, svarade Freud, ”jag har hört talas om henne men dessvärre inte haft tid – Jag arbetar hela tiden på professorns laboratorium”. ”Det var skada”, sade Marcel, ”Det vore nog värt ett besök på teatern. Jag har själv för inte länge sedan haft det utsökta nöjet att se henne...”

Han fick plötsligt ett hostanfall så att han nästan svimmade, och Sigmund Freud betraktade honom allvarligt och dunkade honom lätt i ryggen. ”Är den unge mannen förkyld?”, frågade han vänligt. Madame Proust lade skyddande armen om sin unge son och smekte honom lugnande. ”Så, så, sade hon. Det är nog inte så farligt.” Doktor Proust såg besvärad ut och vände hastigt ryggen till hustrun och sonen och avlägsnade sig. Freud vände sig till Marcel, som alltjämt flämtade en smula och himlade med ögonen. Freud släppte honom inte med blicken. ”Säg mig, monsieur Marcel”, sade han med sin starka brytning, ”när ni nu andas alldeles lugnt igen, skulle jag vilja höra mig för om era framtidsplaner – det har väl madame ingenting emot att jag frågar?” ”Nej, absolut inte”, svarade fru Proust, ”det är tvärtom mycket vänligt att doktor Freud vill konversera lille Marcel. Det gör honom gott.” ”Nåväl, fortsatte doktor Freud, låt höra vad du tänker om din framtida gärning!” Marcells hostattack hade nu gått över för stunden, och han mötte Freuds forskande och undrande blick. ”Förlåt min opasslighet, monseur le docteur”, sade han.

Det hörde inte till vanligheterna att Marcel följde föräldrarna till sådana här tillställningar, detta var ett undantag. Han hade hört talas om professor Charcots märkliga experiment med galna fruntimmer på sjukhuset och var nyfiken just på de forskare som arbetade på detta ställe som man ofta talade om med skräckblandad förtjusning. Han ville ställa tusen frågor om vad som pågick men hans goda uppfostran och den utländske gästens intresse för hans person hade en bromsande inverkan på hans nyfikenhet. Efter att ha hämtat andan svarade han: ”Monsieur, tillåt mig avslöja för er att jag har två starka önskningar om framtiden som strider mot varandra, liksom med olika viljor. Jag skulle vilja bli läkare som pappa och som ni, monsieur, men jag skulle också vilja bli författare och skildra allt som rör sig i människans själ.” Freud granskade den synbarligen brådmogne ynglingen med intresse och sympati. ”Också jag har ett liknande intresse, ska ni veta,” sade Freud”, men jag söker mig fram på vetenskapens väg, men också jag intresserar mig i hög grad för de själsliga skeendena hos människor. Det är bland annat därför jag har sökt mig till professorns institution.”

”Deltar monsieur docteur Freud också i de experiment vid professorns institut som det talas så mycket om?”, dristade sig den unge mannen fråga. Modern såg strängt på sonen och gjorde en gest för att tysta ner honom. Freud vände sig nu mot Jeanne Proust med ett vänligt och överseende leende och sade: ”Det förefaller som om våra intressen sammanfaller, men kanske på ett annat sätt än vad någon av oss anar. Men till svar på er unge sons fråga kan jag svara att jag med intresse tar del av och iakttar den store läromästaren Charcots föreläsningar

av vad hypnosen åstadkommer med hans patienter. Jag måste dock erkänna att jag hyser en del betänkligheter när det gäller professorns teorier om orsaken till de hysteriska tillstånden.”

”Jaså, minsann,” avbröt nu Jeanne Proust, ”men jag tror att min son nu blivit en smula trött och att vi måste dra oss tillbaka.” ”Farväl monsieur le docteur, det var ytterst angenämt att göra er bekantskap.” ”Madame,” sade nu Freud, ”monsieur Marcel, god natt och tack för ett intressant samtal. Jag hoppas att er son väljer den litterära banan.” Jeanne Proust och Marcel gjorde tecken till doktor Proust att de beställde fram vagnen. Adrien Proust visade med tydliga åtbörder att han tänkte stanna hos värdfolket, ursäktade sig hos professorn och hans maka för sonens opasslighet, varpå mor och son avlägsnade sig.

”Du vet att du måste tidigt i säng, min pojke” sa hon. När du har lagt dig kommer jag upp och tar god natt av dig. Besviken över att inte ha fått tala mer med den intressante doktorn från Wien släpade Marcel benen efter sig när de steg upp i vagnen. Det regnade och var en smula ruggigt ute, som om en dimma just var på väg att sänka sig över staden. Men tanken på att färdas med modern i vagnen värmdde. Doktor Freuds genomträngande men vänliga blick skulle han inte glömma. Inte heller att Freud hade önskat honom lycka till på författarbanan.

Detta är det enda möte mellan Sigmund Freud och Marcel Proust som skulle ha kunnat äga rum. Det har endast skett i min fantasi och jag har valt det enda tillfälle då deras vägar hade kunnat korsas. Freud gjorde visserligen ett kort besök i Paris 1889, men i helt annat sammanhang. Veterligen hade de aldrig kunnat mötas vid något mer tillfälle och inte heller har de haft kännedom om varandras liv eller öden och inte ens läst något av varandras publikationer. Det finns heller inga spår i någonderas bevarade korrespondens. Freud reste senare under våren 1886 hem till Wien för att gifta sig med sin fästmö Martha Bernays och öppnade samma år en praktik för nervsjuka vid Berggasse 19 i Wien där han blev kvar i över 50 år till dess han tvingades i landsflykt undan nazisterna.

Freud reste som regel inte mycket under dessa år. Han besökte Grekland och Akropolis en gång och gjorde ett par resor till Rom och Italien samt till tyskspråkiga grannländer och Schweiz. Freud tyckte järnvägsresor var obehagliga och har berättat i flera sammanhang att han var rädd för järnvägsresornas påtvungna intimitet och instängdhet. Han föredrog kortare resor på ledigheter och ferier, vandrade gärna i de italienska eller österrikiska Alperna. 1909 företog han tillsammans med Carl Gustav Jung, Sandor Ferenczi och Ernest Jones en resa till USA, där han föreläste på flera platser med A.A. Brill, ursprungligen från Polen, som guide. Den resan utgick från Bremen. Freud ogillade den franska kulturen och föredrog England dit han rest redan i ungdomen och var väl bekant med till exempel Shakespeare och den brittiska

kulturen. En av Freuds halvbröder bosatte sig i Manchester och det var naturligt att han efter tyskarnas inmarsch i Österrike 1938 med hjälp av inflytelserika vänner bosatte sig i London tillsammans med sin dotter Anna och sin hustru. En av sönerna bodde redan där. Han reste den gången, trött, sjuk och åldrig via Paris men stannade den gången bara några timmar och vilade ut hos prinsessan Marie Bonaparte av Danmark och Grekland som då bodde i Paris.

Marcel Proust var då sedan länge död och berömd, men inte heller under perioden efter första världskriget lästes han av Freud, och det finns inga omnämmanden av Prousts verk i hela Freuds korrespondens. Till Frankrike och Paris återvände han veterligen endast en gång efter sin vistelse hos Charcot och Bernheim i Nancy på 1880-talet för sina studier om hypnos och hysteri. Freud hade kontakt med Charcot och översatte en del av hans verk till franska och skrev också ett par uppsatser om psykoanalysen på franska, bland annat den artikel från 1890-talet där han första gången benämnde sin behandlings- och forskningsmetod med termen psykoanalys.

Inte heller Marcel Proust var någon vittberest person som gärna tog sig utanför Frankrike. Under krigsåren 1914–18 var de båda herrarna skilda åt av kriget som rasade bittert mellan de tyskspråkiga och fransktalande länderna. Den förändrade stämningen i världen kring första världskriget och dess för Österrike-Ungern och Tyskland förödmjukande slut i Versailles 1921 avtecknade sig i de senare delarna av Proust stora romanbygge och också Freud i den andra delen av världen infogade kommentarer om den stora världsslakten i krigets fasor. Prousts skildringar av den förvandlade värld som blottades i världskrigets skugga kommer fram i hans skildringar av Tidens härjningar och desillusioner bland människorna som förlorat allt av hopp och oskuld i denna period som följdes av en krisartad och förnekelsens värld som kallats ”Den mörka dalen”, den mellankrigstid som Marcel Proust aldrig fick uppleva men som han i sin skildring indirekt förutsade. Freud skrev år 1916 en betraktelse, ”*Förgänglighet*.” Han beskriver i betraktelsen en promenad med skalden Rilke och hur denne sorgset beklagade att alla blommande träd skall fälla sina blad och att alla blommor förgås. Det vore meningslöst att leva sade skalden, allt ska ändå förgås och förlora sin skönhet. Han och Lou Andréas-Salomé, som delade Freuds sällskap, utgöt sig över tidens ondska och den undergångsstämning som rådde i världen. Freud tog upp tanketråden och invände:

”Men jag opponerade mig mot den pessimistiske diktarens uppfattning att det skönas förgänglighet skulle medföra att dess värde urholkades.

Tvärtom, en stegring av värdet! Förgänglighetsvärdet är ett raritetsvärde i tiden. Begränsningen av möjligheten till njutning gör denna än mera kostbar. Jag förklarade att jag fann det obegripligt hur tanken på det sköna förgänglighet skulle kunna grumla vår glädje över det sköna. Vad naturens skönhet beträffar, så kommer den ju efter vinterns förstörelseverk tillbaka året därpå, och denna återkomst kan betecknas som evig i förhållande till vår livslängd. Den mänskliga kroppens och ansiktets skönhet ser vi under vårt eget levnadslopp svinna bort för alltid, men denna korta varaktighet fogar ytterligare ett behag till dess övriga. Om det finns en blomma som slår ut för bara en enda natt, så tycks oss dess blomning inte mindre praktfull för den skull. Lika litet förmådde jag inse hur skönheten och fullkomligheten hos ett konstverk eller en intellektuell prestation skulle kunna minska i värde genom dess tidliga begränsning. Även om det kommer en tid då de tavlor och statyer vi beundrar i dag har fallit sönder, eller ett människosläkte som inte längre förstår våra diktares och tänkares verk, eller till och med en geologisk epok då allt levande på jorden har förstummats, så bestäms värdet av allt detta sköna och fullkomliga endast av dess betydelse för vårt förnimmelsevärde, behöver inte självt överleva detta och är därför oberoende av den absoluta varaktigheten i tiden.

Samtalet med diktaren ägde rum den sista förkrigssommaren. Ett år senare var kriget över oss och berövade världen dess olika former av skönhet. Det förstörde inte bara skönheten i de landskap där det drog fram och de konstverk som kom i vägen för det, det knäckte också vår stolthet över våra kulturella landvinningar, vår respekt för så många tänkare och konstnärer, våra förhoppningar om ett slutgiltigt övervinnande av olikheterna folk och raser emellan. Det besudlade vår vetenskaps upphöjda opartiskhet, blottade vårt driftliv i hela dess nakenhet, släppte loss demonerna inom oss, de demoner som vi trodde hade tämjts för gott genom den uppfostran som vi i århundraden hade åtnjutit från våra äldste medmänniskors sida. Det gjorde vårt fädernesland litet igen och den övriga jorden åter avlägsen och vidsträckt. Det berövade oss så mycket av det vi älskat och visade oss bräckligheten i mångt och mycket som vi hade trott vara beständigt.

Det är inte att förundra sig över att vår libido, som blivit så utarmad på objekt, med så mycket större intensitet har investerat i det som har blivit kvar åt oss, att fosterlandskärleken, den ömsinta omsorgen om våra närmaste och stoltheten över vad vi har gemensamt plötsligt har förstärkts. Men allt det andra goda som nu har gått förlorat, har dess värde verkligen urholkats därför att det visat sig så bräckligt och föga

motståndskraftigt? Det tycks så för många av oss, men med orätt, det menar jag även i detta fall. Jag tror att de som tänker så och förefaller att vara inställda på ett varaktigt avstående därför att det kostbara inte har visat sig hållbart, endast befinner sig i ett tillstånd av sorg över förlusten. Vi vet ju att sorgen, hur smärtsam den än må vara, klingar av spontant. När den har avstått från allt det förlorade har den också förtärt sig själv, och då blir vår libido återigen fri för att, försåvitt vi ännu är unga och livskraftiga, ersätta de förlorade objekten med nya, i möjligaste mån lika dyrbara eller ännu dyrbarare. Låt oss hoppas att det inte blir annorlunda med detta krigs förluster. När sorgen väl har övervunnits kommer det att visa sig att vår aktning för de kulturella värdena inte har lidit skada av att vi har fått erfara hur bräckliga de är. Vi kommer att återuppbygga allt som kriget har förstört, kanske på fastare grund och varaktigare än förut.”

I sin berömda och omdiskuterade bok *Bortom lustprincipen* lanserade Freud ett par år senare sin teori om dödsdriften som hos mänskligheten är en drift som i livet kämpar med livsdriften eller Eros. Freud lägger här en närmast biologisk syn på allt levandes strävan mot förgängelsen eller efter att återgå till oorganisk materia, en tendens mot vilken livsdriften Eros strävar i en ständigt pågående kamp. Freud har i denna epokgörande framställning blivit alltmer pessimistisk och hans teoretiserande omkring människans inneboende destruktivitet har blivit alltmer illusionsfri. Framställningen har också i någon mån präglats av Freuds personliga sorger under denna tid, bland annat förlusten av en dotter och ett älskat barnbarn. Dessutom hade han drabbats av beskedet om att hans cancer fått fäste i hans käke och han kände sin egen förgänglighet mer påtagligt. Detta hindrade honom inte att fortsätta sitt arbete och sitt skrivande som kom att präglas av alltmer av desillusionering. Hans berömda uppgörelse med religionen *En illusion och dess framtid* kom 1927 och den samhällskritiska *Vi vantrivs i kulturen* 1930.

Freuds liv långt borta i Wien var fjärran från Paris eleganta salar och det brutala slutet av *La belle époque* i Frankrike skedde bakom krigsmolnen och kanondånet på slagfälten mellan de båda länderna. Bomber slog ned i Paris och Celeste Albaret fick befria Marcel Prousts hatt från murdamm efter krevaderna. Proust var också genom sin sjukdom innesluten i sitt isolerade hem och kämpade med tiden för att avsluta den praktfulla slutvolymen av sin roman, den som knyter ihop den förfallande nutiden med den tidiga blomningens tid och minnenas återkomst. Marcel Proust hann försvinna ur tiden innan hans romanbygge blev världsberömt och hans rykte nådde aldrig den nu alltmer världsberömde Freud som 1930 tilldelades Goethepriset för sitt livsverk. Freud blev flera gånger föreslagen nobelpriset men

fick det som bekant aldrig. Han var likt Strindberg, en annan samtida gigant, alltför kontroversiell.

Freud ombads i denna oroliga tid att i en brevväxling med den lika ryktbare Albert Einstein uttrycka sig om kriget, när man med bildandet av Nationernas Förbund hyste förhoppningar om att kunna bevara freden. 1933 offentliggjordes en brevväxling med Albert Einstein, kallad ”*Varför krig?*” och jag citerar Freuds avslutande rader:

”Som Ni märker blir resultatet magert när man frågar en världsfrämmande teoretiker till råds i trängande angelägenheter av praktisk natur. Bättre då att i varje enskilt fall möta faran med de medel man för tillfället har till hands. Men jag skulle vilja behandla ännu en fråga, en som Ni inte tar upp i Ert brev och som särskilt intresserar mig. Varför upprörs vi så över kriget, Ni och jag och så många andra, varför finner vi oss inte i det som ännu en av livets många plågor? Kriget tycks ju vara naturenligt, biologiskt grundat, i praktiken knappast möjligt att undvika. Bli inte förskräckt över min frågeställning. I undersökningssyfte kan det måhända vara tillåtet att spela en överlägsenhet som man egentligen inte förfogar över. Svaret blir: därför att varje människa har rätt till sitt eget liv, därför att kriget förintar förhoppningsfulla människoliv och försätter den enskilda människan i situationer som förnedrar henne, får henne att mörda andra, fast hon inte vill det, förstör kostbara materiella värden, resultatet av mänskligt arbete, och mer därtill. Även att kriget i sin nuvarande gestaltning inte längre erbjuder något tillfälle att uppfylla det gamla hjälteidealet och att ett framtida krig till följd av fullkommandet av förstörelsemedlen skulle betyda att den ena eller kanske båda parterna utrotades. Allt detta är sant och förefaller så obestriddigt att man måste förundras över att mänskligheten ännu inte har enats om att avskaffa kriget. Man kan visserligen diskutera någon av dessa punkter. Kanske är det så att samhället också bör kunna göra anspråk på den enskildes liv; alla sorters krig är inte lika förkastliga; så länge det finns riken och nationer som är beredda till hänsynslös förintelse av andra måste dessa andra vara rustade för krig. Men allt det där skall vi raskt gå förbi, det hör inte till den diskussion Ni har uppmanat mig att delta i. Jag siktar in mig på något annat; jag tror att det huvudsakliga skälet till att vi upprörs över krig är att vi inte kan annat. Vi är pacifister därför att vi måste vara det av organiska orsaker. Då är det lätt för oss att finna argument som rättfärdigar vår inställning.

Detta är nog omöjligt att förstå utan en förklaring. Vad jag menar är följande: Sedan urminnes tider genomgår mänskligheten en kulturell utvecklingsprocess. (Jag vet att

andra hellre säger civilisation än kultur.) Denna process har vi att tacka för det bästa vi har blivit och en god del av det som vållar oss lidande. Dess orsaker och begynnelse är höljda i dunkel, dess utgång oviss, men en del drag är tydliga. Kanske leder den till att människosläktet dör ut, ty den inskränker sexualfunktionen på mer än ett sätt, och redan i dag förökar sig okultiverade raser och efterblivna befolkningsskikt mer än högt kultiverade. Kanske är denna process jämförbar med domesticeringen av vissa djurarter; utan tvivel medför den kroppsliga förändringar; man har ännu inte gjort sig förtrogen med föreställningen att kulturutvecklingen är en sådan organisk process. De psykiska förändringar som följer med kulturutvecklingen är påfallande och otvetydiga. De består i en fortskridande förskjutning av driftmålen och inskränkningar i driftimpulserna. Sinnesförmimmelser som var lustfyllda för våra förfäder lämnar oss numera oberörda eller är till och med outhärdliga; det finns organiska orsaker till att våra etiska och estetiska idealkrav har förändrats. Av kulturens psykologiska kännetecken framstår två som de viktigaste: dels att intellektet tillväxer i styrka och börjar behärska driftlivet, dels att aggressionsdriften vänds inåt, med alla de fördelaktiga och farliga följder detta för med sig. De psykiska inställningar som kulturprocessen påtvingar oss motsägs nu på det mest skärande sätt av kriget, därför måste vi revoltera mot det, vi står helt enkelt inte ut med det längre, det rör sig inte enbart om ett intellektuellt och känslomässigt avståndstagande, för oss pacifister är denna intolerans konstitutionell, så att säga en idiosynkrasi i yttersta förstoring. Och krigets estetiska förnedring tycks bidra till vår revolt i nästan lika hög grad som dess grymheter.

Hur länge måste vi då vänta innan också de andra blir pacifister? Det är omöjligt att säga, men kanske är det inte någon utopisk förhoppning att inflytandet från dessa båda faktorer, den kulturella inställningen och oron för ett framtida krigs verkningar kommer att sätta stopp för krigföringen inom överskådlig tid. På vilka vägar eller omvägar, det kan vi ännu inte ana. I avvaktan på det får vi säga oss: allt som främjar den kulturella utvecklingen arbetar också mot kriget.”

Jag har velat ge er dessa utförliga citat ur den svenska Freudutgåvan för att anknyta till en tidsperiod där båda giganterna på var sin sida om kriget uttryckte sin avsky, men jag har också velat vara tillräckligt utförlig med citerandet för att ge denna stilmedvetna församling ett prov på Freuds formuleringskonst som faktiskt är besläktad med Marcel Prousts.

Jag har också velat i detta sammanhang och liksom bakifrån – med utgångspunkt där Proust avslutar sin roman gå tillbaka till början, lite liknande den process som Proust uppmanar oss till: Vi avslutar den bok som Berättaren ännu inte påbörjat...

Samuel Beckett tar i sin förträffliga och föredömligt kortfattade översikt över Prousts författarskap upp några punkter som i ett nära nog parallellt skeende också sysselsatt psykoanalytikern Sigmund Freud. Utrymmet tillåter inte någon djupare utveckling av dessa områden, jag kan bara här skissera några områden med intresse för både ”Proustianer” och ”Freudianer”.

De motiv som närmast berörs i Becketts bok är tiden, minnet och konsten samt dess samspel med vanan, kärlekslängtan och avståndet.

Tiden. Prousts upptagenhet av *tiden* framgår av titeln till hans roman som i sin helhet kan sägas vara en studie i hur relativt vi människor rör oss i det tidsutrymme som är ett liv. En av de psykoanalytiska grundsatserna lär att människolivet för individen innebär en kumulativ utveckling, där varje steg bygger på och inkluderar de föregående. Barnet och de infantila föreställningarna finns alltid med oss ända in i ålderdomen. Det som en gång har präglat oss finns för alltid kvar någonstans i vårt omedvetna som styr oss mer än vi vill tro. Denna tes bekräftar Marcel Proust underfundigt i den allra sista meningen i romanen, den där han tar avsked av sina läsare. Här säger han (ni kan den säkert alla utantill):

”Men om kraften blev mig beskörd så länge att jag kunde fullborda mitt verk, skulle jag först och främst visa hur människorna (även om de därvid måste te sig groteska) förutom den ringa plats som står dem till buds i rummet upptar en som är betydligt större, en plats som är omätligt utsträckt – eftersom de likt jättar nedsänkta i årens djup samtidigt har beröring med epoker skilda åt genom en ändlös räckta av dagar – en plats i tiden.”

Jag vill här bara poängtera att Prousts lite förvånande val av ordet ”jättar” för mig syftar på barnets perspektiv samtidigt med den åldrandes konstaterande av livets längd. För barnet framstår de vuxna ju som jättar. Samtidigt med denna slutsats kastar oss Proust tillbaka till bokens begynnelse, den tid där Swann, mamma och pappa, mormor och de andra kring Guermites måste ha tett sig som jättar i årens djup.

I sin uppsats om *"Diktaren och fantiserandet"* tar Freud upp diktarens förmåga att genom sin fantasi och dagdröm fånga in de olika tidskeendena i en tankeräcka och jämför detta fantiserande i dagdrömmen med barnens lek som helt öppet visar hur barnen i sina lekande gestaltningar knyter samman sina reminiscenser av att vara hjälplösa små kryp till önskningarna om att vara "stora, bli stora" som jättar eller som de vuxna som de leker och fantiserar om. Med Freuds formulering från 1907:

"Resultaten av denna fantasiverksamhet, de enskilda fantasierna, luftslotten och dagdrömmarna, ska vi inte föreställa oss som stela och oföränderliga. De anpassar sig till yttermera visso nära till de varierande livsintrycken, förändrar sig med varje skiftning av livssituationen och tar av varje nytt verksamt intryck emot ett så kallat "tidsmärke". Fantasins förhållande till tiden är överhuvudtaget mycket viktig. Man kan säga: en fantasi svävar samtidigt mellan tre tider, vår föreställnings tre tidsrymder. Det själsliga arbetet anknyter till ett aktuellt intryck, ett tillfälle i nutiden som kunde väcka en av personens starka önskningar, griper därifrån tillbaka på minnet av en tidigare, oftast infantil upplevelse där varje önskan var uppfylld och skapar nu en på framtiden inriktad situation som framställer sig som uppfyllande av den önskan, just den dagdröm eller fantasi som nu bär spår av sin härkomst från det tillfället och från just det minnet. Alltså det förgångna, det nuvarande och det framtida uppträtt sida vid sida på den tråd som den genomgående önskan utgör."

Låt mig ta ytterligare ett exempel på parallelliteten i tankegångarna kring mikroförlopp i tidens och känslornas spel. Freud intresserade sig i många sammanhang för ett begrepp som han benämnde *"nachträglichkeit"*, ett svåröversatt ord som innebär att en händelse eller en upplevelse framkallar en känslomässig reaktion men att denna kan komma tidsmässigt mer eller mindre långt efter själva intrycket. Intrycket ligger kvar men känsloreaktionen släpar efter, ibland kallar man det för en *"efterhandsverkan"*. Proust uppmärksammar gång på gång dagdrömmarnas förlopp i det att de tre tidsaxlarna flyter samman och omskapar fantasins liksom minnets innehåll. Berättaren redovisar sin dagdröm om att komma hem till familjen Swanns våning där hans avgudade Gilberte bor och gör då följande reflexion:

"Lyckan vore fullkomlig om drömmarna i varje detalj förblev orubbade ännu i själva det ögonblick då de går i uppfyllelse. Man skulle då känna sig säkrare på att det verkligen just detta man drömt – men tanken förmår inte ens rekonstruera det tidigare

tillståndet och jämföra det med nuvarande, ty fältet är inte längre fritt: den efterlängtrade bekantskap man äntligen fått göra, minnet av de första minuterna som man inte vågat hoppas på, de ord som yttrats, allt detta spärrar vägen för medvetandet och bestämmer ännu mer över minnet än över fantasin; det återverkar ännu starkare på det förflutna, som man inte längre är i stånd att se oberoende därav, än på vad som ligger framåt i tiden och ännu inte fått någon prägel.”

Minnet. I ett kort tidsförlopp inträffar en förvirring där känslan av lycka och smärta förväxlas och händelsen först efter hand klarnar. Detta för oss in på ett andra tema som Beckett lyfter fram hos Proust och det handlar om minnets sätt att fungera, något som åter och åter igen kommer fram i olika delar av romanen. Det gäller självfallet den intill leda upprepade madeleinekakan som får hela Berättarens barndom att stiga fram ur en kopp med te, men ännu starkare framträder minnets känslomässiga och omedvetna beröringspunkter när Berättaren i slutet av romanen är på väg till en soaré i Guermanternas palats. Han snubblar på några stenar, hör några ljud, igenkänner en melodislinga och får syn på en bok, allt förnimmelser som väcker starka minnen och känslor. Freud har kring förra sekelskiftet uppehållit sig mycket kring olika typer av minnen och främst barndomsminnen och deras likhet med drömmen. Hur en sinnesförnimmelse kan väcka till liv en kaskad av minnen och hur hågkomster av till synes obetydliga detaljer, förflugna ord eller oväntade sammanställningar kan få en betydelse som man inte kunnat ana. År 1899 publicerade Freud en liten uppsats om vad som har kallats ”Täckminnen”, där han beskriver ett återberättat barndomsminne, och det har slagit mig att Freuds formuleringar lika gärna kunde ha skrivits av Marcel Proust:

”Jag ser en fyrkantig ängssluttning, grön och tätbevuxen; i grönskan väldigt många gula blommor, uppenbarligen vanlig maskros. Ovanför ängen en bondgård framför vars dörr två kvinnor står och ivrigt pratar med varandra, bondmoran, med sjalett på huvudet, och en barnjungfru. På ängen leker tre barn och ett av dem är jag själv (i två-treårsåldern). De båda andra är min kusin, som är ett år äldre än jag, och hans syster, som är nästan exakt jämnårig med mig. Vi plockar de gula blommorna och håller alla några av dem vi redan plockat i händerna. Den vackraste buketten har den lilla flickan, men vi pojkar överfaller henne som på ett överenskommelse och sliter ifrån henne blommorna. Hon springer gråtande uppför ängen och får till tröst ett stort stycke lantbröd av

bondmoran. Det får vi också; bondmoran skär upp limpan med en lång kniv. Det här brödet smakar så underbart i minnet, och därmed avbryts scenen.”

I sin diskussion och analys av barndomsminnet visar Freud hur flera olika detaljer i minnet pressats samman och lagrats på varandra och hur elementet blommorna som rycks från flickan, den gula färgen som har betydelse och den nästan hallucinatoriskt upplevda hågkomsten av brödets smak har lagts samman, som dubbelexponeringar och Freud sammanfattar:

”Ett sådant minne, vars värde ligger i att hågkomsten representerar senare tillkomna intryck och tankar med ett innehåll som är förknippat med minnesinnehållet genom symboliska och liknande länkar, skulle jag vilja kalla ett *täckminne*. --- [minnesscenen] är att illustrera de viktigaste vändpunkterna --- och de båda starkaste drivfjädrarnas, hungerns och kärlekens makt.”--- ”Ja hungern skildrar den väl, men kärleken? --- Tänk efter: att ta blommorna från en flicka, det betyder ju – deflorera. Vilken motsättning mellan fräckheten i fantasin och min blyghet ---.”

Vad Freud skildrar här i korthet återkommer han till något år senare i sin epokgörande bok *Drömydning*, där han lägger fram sin första mer systematiska översikt över det omedvetnas sätt att fungera med sinnets sätt att i drömmar, barndomsminnen och symptom utföra ett arbete som liknar diktarens och som resulterar i producerandet av dagdrömmar, fantasier, konstruerade och sammansatta bilder som använder sig av förtätningar förskjutningar och överlagringar. Till synes betydelselösa detaljer kan då visa sig fastna i minnet för att de drar med sig associationer och förbindelser med viktiga och avgörande skeenden i vår historia. I *Drömydning* och den strax därpå utgivna *Vardagslivets psykopatologi* kan vi återfinna alla de tankegångar som Marcel Proust så elegant har reflekterat över i hela sin roman, från madeleinekakan och framåt, ja, man kan säga att hela romanen kan betraktas som en lång dröm med sina olika hållpunkter på vägen, som gett upphov till vad Proust kallar *ofrivilliga minnen*. De illustrerar just det omedvetnas spel med våra föreställningar och återspeglar hur känslor och till synes triviala iakttagelser samspelar. Det är intressant hur Marcel Proust markerar detta i det han dömer ut det villkorliga minnet som för oss på villovägar, medan det ofrivilliga minnet – eller för att använda Freuds term de associationer som uppträder i den jämnt svävande uppmärksamheten, som psykoanalytikern vill förmedla för att ge plats åt patientens ofrivilliga minnen av vad det vara månne.

Så här skriver Freud om detta i sina råd till den behandlande läkaren:

”Så snart man med vilje ökar sin uppmärksamhet till en vis grad börjar man nämligen också göra ett urval inom det material som bjuds; man fixerar någon del särskilt mycket, utelämnar i stället någon annan ---- följer man sina böjelser kommer man säkerligen att förfalska den möjliga iakttagelsen. Man får inte glömma att man ju för det mesta får höra saker vilkas betydelse man inser först i efterhand.”

Så långt parallelliteten mellan Prousts tankar i sin stora roman och Freuds beskrivningar och anvisningar från sin ännu under Prousts livstid rätt okända psykoanalytiska verksamhet.

I Becketts framställning om Proust tar han upp ett tema som likaledes har sina paralleller i Freuds tänkande, nämligen om *konsten*. Becket säger i detta sammanhang:

”[Proust] är ur stånd att göra observationer som gäller ytan, han saknar journalistisk talang eller måste han anta att det mellan livets banalitet och konstens magi är ett stort svalg befäst.”

I sin stora roman återkommer Proust på olika sätt till detta i sina reflexioner över olika konstverk, det kan gälla den lilla frasen i Vinteuils musik som drabbar först efter upprepning och i efterhand, den kan vara den lilla gula färgfläcken som fascinerar Bergotte i en målning av Vermeer, *Utsikt över Delft*: en liten detalj i form av en gulfärgad muryta som förvandlar målningen till ett enastående konstverk. Bergotte dör framför den älskade målningen utan att Berättaren kan förklara eller förtydliga vad i konstverket som gör det genialt. I stället upprepar Bergotte orden ”den lilla gula murytan” på ett sätt som framhäver skönheten i hans död som i sig tycks indirekt förklara konstens gåtfulla makt.

Freud framhåller också det gåtfulla i många av sina egna beskrivningar konstupplevelser, något dunkelt och fascinerande uttalat som utgör en kombination av en smärtsam förväntan och sällsam upphetsning inför det utsägliga. Freud kallar det i en uppsats "Det kusliga". Något av samma stämning griper Berättaren flerfaldiga gånger i Prousts texter där han söker fånga den kärlekslängtan eller den grundläggande brist – kanske återigen både kärlek och hunger som tidigt skildrades av Proust i samband med den unge pojken som tjatade sig till att få se och höra Berma i Fedra men som sedan kände sig paradoxalt uttömd och besviken.

Freud konstaterar att psykoanalysen inte kan besvara frågan om vad som ger skönhetsupplevelsen i god konst. Han skrev mycket om konst och litteratur i olika uppsatser och i sin korrespondens. I den sista längre texten, "*Dostojevskij och fadermordet*", från 1927 skriver han att inför konstnären "måste psykoanalysen, dessvärre, sträcka vapen." Bland de skildringar av konstnärer som Freud lagt fram kan kanske främst nämnas hans bok om Leonardo da Vinci och dennes barndomsminne från 1910, ett av Freuds verk som blivit mycket beundrat och omdiskuterat. Han utgår i sin diskussion av Leonardos personlighet från en liten anteckning om ett barndomsminne som Leonardo tycks ha gjort mer i förbigående. En stor fågel, gam eller glada satt sig på vaggan när han var baby och stötte med sin stjärt mot barnets mun upprepade gånger. Från denna detalj utvecklar Freud ett resonemang som anknyter till hans tidigare reflexioner om minnet och fantasin som utgör ett täckminne. Detaljen i fantasin, menar Freud, döljer Leonardos bindning till sin mor och hans otillfredsställda kärlekslängtan efter henne. Leonardo växte upp med far och styvmor och hans "riktiga" mamma förblev en idealiserad gestalt som han sedan alltid längtade efter och som finns förkroppsligad i vad som har kallats det "leonardiska leendet", mystiskt och gäckande, intagande och skrämmande, lockande och undflyende. Freud utvecklar sina tankar om fågeln på sängkanten och dess stjärt som en symbol för den moderliga gåtfulla penis som skulle kunna tillfredsställa honom men som genom livet förblivit gäckande. Hela Leonardos intresse kring sexualiteten och moderns gåtfulla gestalt sublimerade Leonardo i sin konst och i sin forskargärning. Enligt Freud undertryckte han all sexuell utlevelse och lät den stanna vid en vag homosexuell läggning. Men han kunde aldrig släppa det lockande i moderns leende och återgav det i sina bilder av ansikten och det återfinns i hans porträtt och skulpturer. Det lilla antydda leendet, mystiskt och lockande hos Leonardo tycker jag mig hos Proust återfinna i den lilla frasen hos Vinteuil, fantasierna kring Gilbertes och Albertines brev, hos den gåtfullt sköna Madame Swann som framträder både som hora och madonna eller i längtan efter den undanglidande Mlle de Stermaria. I alla dessa gestalter finns den återhållna,

förbjudna möjligen incestuöst färgade sexualiteten, både den heterosexuella som i skildringen av Gilberte eller den homosexuella som finns hos St Loup och Baron Charlus, småningom i alltmer groteska former.

Bakom finns en infantilt formad men in i vuxenheten starkt kvarliggande kärlekslängtan som man enligt Freud återfinner hos de flesta konstnärer och som jag försökt fånga i mina essäer om Marcel Proust, Strindberg och Selma Lagerlöf, som ju alla, liksom för övrigt Sigmund Freud själv, satte sitt livsverk med konsten framför allt annat i livet.

I ”*Diktaren och fantiserandet*” skriver Freud om likheten mellan barnens lek och de vuxnas dagdrömmar som i sin form har stora likheter med konsten utan att i sig vara någon form av konst ändå springer ur samma källa som konsten:

”Låt oss till exempel försöka att inför diktverket använda den tidigare uppställda tesen om fantasins förhållande till de tre tidsplanen och den genomgående önskan samt med dess hjälp studera förhållandet mellan diktarens liv och hans skapelser. Man har i regel inte vetat med vilka förväntningsföreställningar man ska angripa detta problem; ofta har man föreställt sig detta samband alldeles för enkelt. Utifrån den insikt vi har vunnit rörande fantasierna måste vi vänta oss följande sakförhållande: En aktuell stark upplevelse väcker hos diktaren minnet av en tidigare, sannolikt från barndomen härrörande upplevelse, från vilken nu den önskan utgår som får sin uppfyllelse i diktningen; i själva diktandet låter sig såväl elementen från den aktuella orsaken som från det gamla minnet igenkännas”.

Det är väl sannolikt så att vi måste kretsa runt en mängd olika formuleringar som hunger och kärlekslängtan, sublimering av olika drifter, intuitiv kunskap om vad som väcker lust och intresse att forska vidare och längtan efter något obestämbar fullkomligt som steg på vägen för betraktarens eller läsarens eget liv, allt egenskaper som mer omskriver än preciserar det slutliga målet som självfallet inte får omnämnas utan hållas svävande. Detta gäller förvisso Prousts väldiga roman som ju håller oss i spänning leda eller smärtsam förväntan om en klimax som aldrig kommer annat än som en antydning om paradiset förgård. Där klingar olika ljud, minnen och förhoppningar och samtidigt desillusioner. Missade vi något? Då får vi gå tillbaka eller börja om från början. Paradiset. ”De enda verkliga paradisen är dem man har förlorat.”

Även Freuds verk inger en liknande känsla. Allt är väl genomarbetat, ändå är det skissartat, framkastat och ingalunda några dogmer som hans kritiker som inte har läst honom brukar framhäva.

Litteratur:

- Beckett, S (1930): *Proust*. Les éditions du minuit, Trad. de l'anglais par Edith Fournier, Paris, 1990. Sv övers. BLM-biblioteket, Stockholm.
- Brendon, Piers (2000): *Den mörka dalen. Panorama över trettioalet*. Sv. övers. Stefan Lindgren. Norteds, Stockholm.
- Crafoord, C (1993): *Barndomens återkomst. En psykoanalytisk och litterär studie*. Natur & Kultur, Stockholm, 1993.
- S. Freud (1896): L'héredité et l'étiologie des névroses. *Gesammelte Werke I:407*.
- (1899): Om täckminnen. Sv. övers. Eva Backelin. *S.Skr. III*, Natur & Kultur, Stockholm, 1996.
- (1900): *Drömtydning*. Sv övers. John Landquist och Mia Engvén. *S.Skr. II* Natur & Kultur, Stockholm, 1996.
- (1908): Diktaren och fantiserandet. Sv. övers. Clarence Crafoord. *S.Skr. XI*. Natur & Kultur, Stockholm, 2007.
- (1910): *Ett minne ur Leonardo da Vincis barndom*. Sv övers. Ingrid Wikén-Bonde. *S.Skr XI*. Natur & Kultur, Stockholm, 2007.
- (1912): Råd till läkaren vid den psykoanalytiska behandlingen. Sv.övers. Lars W. Freij *S.Skr. VIII*, s. 142. Natur & Kultur, Stockholm, 2008.
- (1916): Förgänglighet. Sv.övers. Lars W. Freij *S.Skr. X*. Natur & Kultur, Stockholm, 2008.
- (1919): Det kusliga. Sv övers. Ingrid Wikén-Bonde. *S.Skr.XI*. Natur & Kultur, Stockholm, 2007.
- (1920): *Bortom lustprincipen*. Sv övers. Mia Engvén. *S.Skr IX.*, Natur & Kultur, Stockholm, 2003.
- (1927): Dostojevskij och fadermordet. Sv övers. Ingrid Wikén Bonde. *S.Skr.XI*. Natur & Kultur, Stockholm, 2007.

- (1927): *En illusion och dess framtid*. Sv.övers. Lars W. Freij. *S.Skr X*. Natur & Kultur, Stockholm, 2008.
- (1930): *Vi vantrivs i kulturen*. Sv.övers. Lars W. Freij *S.Skr. X*. Natur & Kultur, Stockholm, 2008.
- (1930): Tal i Goethehuset i Frankfurt am Main. Sv. övers. Clarence Crafoord. *S.Skr .XI*. Natur & Kultur, Stockholm, 2007.
- (1933). Varför krig? Brev till Albert Einstein. Sv. övers. Lars W. Freij *S.Skr. X*. Natur & Kultur, Stockholm, 2008.
- Jones, E. (1955-57) *Sigmund Freud, Life and Work*. Ed. L.Trilling & S.Marcus. Basic Books, London., 1969.
- Lagercrantz. O. (1992): *Att läsa Proust*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Proust, M. (1914-22): *På spaning efter den tid som flytt del I-VII* Sv övers Gunnel Vallqvist. Bonniers, Stockholm, 1983.
- (1907-1922): *Journées de lecture*. Editions 10/18, Paris.
- Tadié, J.-Y. (1996): *Marcel Proust. Biographie*. Gallimard, Paris.